

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دوره‌های آزاد مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

نیم‌سال اول ۱۴۰۵-۱۴۰۶

شعبه قم

شرح نمط نهم/اشارات و تنبیهات «فی مقامات العارفين»

دکتر فاطمه سلگی

عضو هیئت علمی مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

شنبه‌ها: ساعت ۱۶ الی ۱۸

شروع دوره: ۱۸ بهمن ۱۴۰۵

مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران (شعبه قم)

طرح درس کلی شرح نمط نهم/اشارات و تنبیهات «فی مقامات العارفين».

اجمالاً جناب بوعلی در نمط نهم، عمل را که تا پیش از این در سطح اخلاق بود به سطح سلوک عرفانی ارتقاء و ذیل آن قرار داد؛ اینکه لذت و عشق حقیقی باید به لحاظ قوه عاقله و نیل وجودی باشد و نحوه سیر برای وصول به چنین مقصودی را بیان نمود: کتاب اشارات و تنبیهات در بخش فلسفی خود (پس از بخش منطق) ده نمط دارد که سه نمط اول (۱ تا ۳) به طبیعیات، و هفت نمط بعدی (۴ تا ۱۰) به الهیات و مابعدالطبیعه اختصاص یافته است. نمط‌های چهارم تا هفتم به مباحث کلاسیک وجود، علل، صنع، غایات، و تجرد می‌پردازند؛ نمط هشتم به بهجت، سرور، لذاذ عقلی و سریان عشق در عالم هستی نظر دارد و به عنوان برزخ میان فلسفه و عرفان عمل می‌کند. نمط نهم با موضوع «مقامات العارفين» و نمط دهم با موضوع «و فی اسرار الآیات»، قلمرو بحث را از تحلیل عقلی صرف فراتر برده و به تبیین سلوک، احوال، و زبان رمزی عرفان می‌رسند.

نمط نهم «اشارات و تنبیهات» ابن‌سینا با عنوان «فی مقامات العارفين»، ادامه منطقی مباحث نمط‌های هفتم و هشتم است؛ در نمط هفتم، تجرد نفس و مراتب آن تبیین شده و در نمط هشتم، غایت نفس در سعادت و لذت عقلی و عشق تحلیل شده است. نمط نهم این مباحث را از سطح نظری به سطح عملی و سلوکی منتقل می‌کند و نشان می‌دهد که نفس چگونه می‌تواند از مرحله تجرد نظری به مرحله وصول عملی و شهودی برسد.

این نمط مباحثی که تا پیش از این اثبات و شرح مراتب موجودات و سیر صعودی عالم وجود از هیولای اولی در نمط اول تا معاد روحانی و سعادت و بهجت در نمط هشتم بود را در قالب تجربه زیسته عارف و مراتب سلوکی او بازخوانی می‌کند و بدین‌سان، فلسفه مشاء را به مباحث عرفانی پیوند می‌زند.

نمط نهم دستگاهی منسجم از عرفان نظری و عملی را در چارچوب حکمت مشاء ترسیم می‌کند. این نمط با بیان درجات و مقامات ویژه عارفان در همین حیات دنیوی آغاز می‌شود و عارف را کسی می‌داند که با وجود تعلّق به بدن، از علایق مادی تجرّد یافته و به عالم قدس پیوند خورده است.

مباحث اصلی این نمط را می‌توان در چند محور کلی دسته‌بندی کرد: نخست، تبیین تمایز میان سه گروه زاهد، عابد و عارف؛ زهد و عبادت غیر عارف به منزله معامله‌ای برای بهشت و ثواب اخروی است، در حالی که زهد عارف تتّزه از هر آنچه سرّ او را از حق بازدارد، و عبادت او ریاضت قوای وهمی و متخیّله برای اتّقیاد در برابر شهود حق تعالی است. دوم، تحلیل سلوک عرفانی از آغاز تا انجام؛ ابن‌سینا سلوک را با «اراده» به مثابه نخستین گام آغاز می‌کند، سپس به ضرورت ریاضت نفس و کارکردهای آن (مهار قوای پراکنده، رفع موانع بیرونی و درونی، و تحصیل استعداد برای اشراق) می‌پردازد و در ادامه مراتب اتصال به عالم قدس را در قالب مقاماتی چون «وقت»، «توغّل»، «استیفاز»، «انقلاب»، «تغلّغُل»، «مشیت»، «تعیج»، «تردّد» و نهایتاً «وصول تامّ» ترسیم می‌کند.

سوم، بررسی احوال و اوصاف عارف؛ نمط نهم به ویژگی‌های اخلاقی و روانی عارف کامل، از جمله نشاط، خوش‌رویی، فروتنی، مهرورزی، مدارا، شجاعت، سخاوت و بی‌اعتنایی به جاه و منصب می‌پردازد و تفاوت احوال عارف پیش از وصول، هنگام وصول و پس از وصول را تبیین می‌کند. چهارم، مسئله زبان رمزی و تمثیل؛ ابن‌سینا با اشاره به داستان «سلامان و ابدال»، روش بیان اشاری و تأویلی در عرفان را صورت‌بندی می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه می‌توان حقایق سلوکی را در قالب رمز و تمثیل بیان کرد. پنجم، نسبت عرفان با نبوّت و شریعت؛ در لابه‌لای بحث‌های این نمط، برهان‌هایی برای اثبات ضرورت نبوّت و نقش شریعت در هدایت عمومی و تکمیل سلوک فردی ارائه می‌شود و غایت اصلی عارف، که حبّ و قصد حق بالذات (نه به‌عنوان وسیله ثواب) است، به‌روشنی تمایز می‌یابد. در مجموع، مقامات العارفین ابن‌سینا تصویری عقلانی، انسان‌شناختی و سلسله‌مراتبی از سیر انسان از طلب تا وصول ترسیم می‌کند که هم‌زمان ظرفیت‌های معرفت‌شهودی، ریاضت عملی و کمالات اخلاقی را در یک دستگاه فلسفی منسجم جای می‌دهد.